

NAAR EEN DISCUSSIEKADER VOOR DUURZAME STADSPROJECTEN

Sophie Devolder & Thomas Block

Centrum voor Duurzame Ontwikkeling
Vakgroep Politieke Wetenschappen - Universiteit Gent

Samenvatting

Om meer en beter inzicht te krijgen in de brede waaier aan stadsprojecten die op een duurzame wijze de stad trachten te transformeren, is er een discussiekader opgesteld dat het debat hieromtrent stimuleert. Stadsprojecten zijn de laatste tien jaar in Vlaanderen uitgegroeid tot een van de meest prominente manieren om de stad te transformeren. Deze populaire 'projectmodus' wordt sinds lange tijd ingezet als krachtig hulpmiddel om de heropleving van de steden te voeden. Stilaan neemt ook de belangstelling toe voor het duurzame karakter van deze ingrepen en worden de veranderingsprocessen die zich voordoen in de steden ook aangegrepen om in te zetten op diverse aspecten van duurzaamheid. In de zoektocht naar innovatieve oplossingen om de stad leefbaarder, socialer en milieuvriendelijker te maken, komen echter niet alleen deze klassieke, maar ook andersoortige stadsprojecten op de voorgrond. Samen vormen al deze initiatieven een ruim arsenaal aan projecten die, hoewel ze zeer verschillend van aard zijn, onder de gezamenlijke noemer 'duurzaam stadsproject' vallen. Wat er achter dat label juist schuil gaat, is alles behalve eenduidig. Om na te gaan hoe deze projecten zich ten opzichte van elkaar verhouden en om effectief in gesprek te kunnen gaan over welke stadsprojecten nu potentieel bijdragen tot de transitie naar een duurzamer stadsmodel en welke niet, stellen we een discussiekader voor dat zowel het duurzame als het transformatieve karakter van deze projecten meeneemt.

Kernwoorden

Discussiekader; stedelijke transformatie; stedelijke allianties; sociaalecologische bekommernissen; stedenbeleid

1. Inleiding

Hoewel steden toegang hebben tot een steeds groter wordende hoeveelheid indicatorsystemen voor stedelijke duurzaamheid, slagen ze er niet in om hier volledig grip op te krijgen. Op zich hoeft dit niet te verbazen, daar het gaat om een zeer complex vraagstuk (Block, Van Assche, & Goeminne, 2013) dat veel en zeer uiteenlopende uitdagingen in zich draagt, dat betrekking heeft op diverse stedelijke actoren en dat beïnvloed wordt door factoren die men niet altijd zelf in de hand heeft. Juist omwille van die complexiteit is er volgens ons, naast de kaders of tools die focussen op efficiëntie en realisatie (resultaatgericht) of implementatie (praktijkgericht), nood aan instrumenten die inzetten op de opbouw van meer en beter inzicht in de problematiek en die het belang van interne en externe leerprocessen en collectieve besluitvorming vooropstellen (leergericht). In dit artikel wordt een discussiekader voorgesteld dat daaraan tegemoet wil komen. Het is geenszins de bedoeling om andermaal een (objectief) meetinstrument met doe- of checklists te introduceren, maar een leerinstrument aan te reiken dat inzet op onderling overleg en dialoog. De spil waarrond vertrokken wordt om dieper te graven in de thematiek zijn duurzame stadsprojecten.

Stadsprojecten zijn het beleidsinstrument bij uitstek geworden om Vlaamse centrumsteden en stadsdelen te transformeren (Boudry et al., 2006; Loeckx et al., 2009; Vallet & Marchand, 2007; Vervloesem, De Meulder, & Loeckx, 2012). De projecten worden ingezet als krachtig hulpmiddel om de heropleving van de steden te voeden. Daarbij gaat er vooral belangstelling naar het aantrekkelijker maken van deze plaatsen voor welgestelde burgers, toeristen, innovatieve actoren en bedrijven (De Decker, 2009; Debruyne, Oosterlynck, & Block, 2008; Loopmans, 2007; Van den Broeck, 2012). De laatste jaren is er zodoende intens geïnvesteerd in de verbetering van de ruimtelijke kwaliteit van de stedelijke omgeving. Stilaan stijgt ook de belangstelling voor het duurzame karakter van deze ingrepen en worden de veranderingsprocessen die zich voordoen in de steden ook aangegrepen om in te zetten op diverse aspecten van duurzaamheid (Devolder, Block, & Paredis, 2013). Hoewel het gaat om zeer uiteenlopende projecten ontstaat er onder 'duurzaam stadsproject' een overkoepelend label dat deze projecten verzamelt die gaan voor een duurzame transformatie van de stad.

Ons empirisch onderzoek toont aan dat de projecten die hiertoe een bijdrage trachten te leveren, zich allesbehalve beperken tot deze die onder de klassieke noemer 'stadsproject' vallen (Devolder & Block, 2013). Om zicht te krijgen op de brede waaier aan mogelijke invalshoeken zijn zoveel mogelijk van deze duurzame vormen van stedelijke ontwikkeling in Gent in kaart gebracht (zie: www.gentintransitie.com). Aan de hand van individuele interviews met Gentse ambtenaren, vertegenwoordigers van NGO's, middenveldorganisaties en ondernemersverenigingen, academici en geëngageerde burgers is gezocht naar Gentse initiatieven die bijdragen aan een sociaal en ecologisch duurzame toekomst. Opdat deze projecten niet bij voorbaat uitgesloten zouden worden in de discussie over stedelijke duurzaamheid is het volgens ons opportuun om de klassieke invulling van het begrip stadsproject te verbreden. De filosofie achter het discussiekader, de gedetailleerde invulling ervan en de gebruiksvoorwaarden die in het artikel verder toegelicht worden, zijn mede gegroeid uit deze oefening.

Het discussiekader is zo opgesteld dat er vanuit twee invalshoeken tegelijkertijd naar duurzame stadsprojecten gekeken wordt. De eerste betreft de invulling van het duurzame karakter van het project. Duurzaamheid of duurzame ontwikkeling is een normatief concept dat met alle belanghebbenden en per dossier of per project telkens opnieuw invulling krijgt. In het kader worden derhalve bouwstenen aangereikt die vertrekkend vanuit 'sterke duurzaamheid' een geïntegreerde aanpak van duurzame ontwikkeling in het gesprek binnen brengt. De tweede betreft het transformatieve karakter van het project. Dit bijkomend perspectief is nodig om de stap te kunnen zetten van 'duurzame stadsontwikkeling' naar 'duurzame stedelijke transformatie'. Hiervoor worden bouwstenen aangereikt die voortbouwend op het transitiedenken de ambitie naar structurele of fundamentele verandering in het gesprek opneemt. Het opzet is om op die manier betrokken actoren een kader aan te reiken om duurzame stadsprojecten bespreekbaar te maken, om te leren van verschillende interpretaties en bijhorende kijkwijzen en om bij het stimuleren van nieuwe projecten met meer kennis van zaken de richting te bepalen.

In het volgende twee delen gaan we aan de hand van het onderzoek dat gevoerd is in Gent dieper in op de uitdagingen die volgens ons cruciaal zijn om dit debat te kunnen voeren. In het vierde deel geven we weer op welke manier deze vraagstukken doorvertaald zijn naar het discussiekader. In het vijfde en laatste deel formuleren we de inhoudelijke dimensies van het kader, gaan we dieper in op het gebruik ervan en vatten we de essentie van dit artikel kort samen.

2. In dialoog over stadsprojecten

2.1 Nieuwe relatie tussen burger en overheid

Onder de noemer 'smart citizens' vond eind vorig jaar samen met de stedenconferentie de jaarlijkse conferentie van het Europese stedennetwerk 'Eurocities' plaats in Gent. Deze meerdaagse nationale en internationale bijeenkomst trok de aandacht weg van de 'smart city' waar nieuwe technologieën ingezet worden om de stad efficiënter, veiliger en aangenamer te maken en verschoof ze naar de 'smart citizen' die onmisbaar is in de zoektocht naar innovatieve oplossingen om de stad leefbaarder, socialer en milieuvriendelijker te maken. Burgervader van deze stad en tevens lid van de raad van bestuur (Executive Committee) van het Eurocities-netwerk, Daniël Termont, gaf de jonge Daan in een video de opdracht om in zijn stad op zoek te gaan naar zulke 'slimme burgers' en deze voor te stellen aan de deelnemers van het congres.

De website 'Gent in transitie?!' illustreert dat de enkele initiatieven die hier aan bod kwamen, slechts het topje van de ijsberg betreft in de lijst aan projecten die zich inzetten voor een duurzame(re) toekomst van de stad. De burger maakt als innovator, initiator of ondernemer op ontelbare manieren eigenhandig werk van de vele uitdagingen (klimaatverandering, sociale en culturele ongelijkheden, druk op de ruimte, leefbaarheid, migratie, ...) die zich in de stad voordoen. Dat burgerinitiatieven, sociale bewegingen, kennisinstellingen en bedrijven steeds vaker het voortouw nemen en bijgevolg de stedelijke overheid niet langer alleen aan zet is, vormt voor de politiek en haar administratie ongetwijfeld een grote uitdaging. Tegelijkertijd biedt het heel wat opportuniteiten en kansen. Zo creëert het onder meer een opening om iets te doen aan de groeiende polarisatie tussen de overheid enerzijds en het alledaagse leven van de burgers anderzijds.

Er leven immers (nog steeds) zeer uiteenlopende concepties van de stedelijke ruimte waarbij er een continu spanningsveld heerst tussen aan de ene kant 'de geplande stad' waar de stad beschouwd wordt als een instrument van planning en beleidsvoering en aan de andere kant 'de alledaagse stad' waar de stad gezien wordt als een object van alledaagse identiteitsvorming. De uitdaging is om de stedelijke ruimte niet louter fysiek of architectonisch te percipiëren, maar óók (en dus niet alleen) als een sociaal, cultureel en politiek domein waarop verschillende groepen en instituties aanspraak maken. Alleen als er naar de stad gekeken wordt vanuit beide standpunten en deze elkaar weten te vinden en elkaar bovendien versterken, is een vernieuwde relatie tussen de overheid en haar burgers en ondernemers mogelijk.

2.2 Stadsprojecten als ankerpunt van het stadsdebat

Met de communicatieve planningstheorie van Healey (1992) in gedachte is dit niet volkomen onmogelijk of ondenkbaar. De voornaamste conditie om hierin te slagen, is een open planproces (Booher & Innes, 2002; Healey, 1997) waar alle betrokken partijen op een gelijkwaardige manier betrokken worden en waar men met elkaar op een authentieke wijze in dialoog gaat. Iedere partner moet vrij en open de eigen behoeften en bezorgdheden op tafel kunnen gooien. Door diverse groepen op die manier bij elkaar te brengen, kan er een samenhangend begrip met betrekking tot een gemeenschappelijk geconstrueerd vraagstuk ontstaan. Uit deze constructie kan men via een gemeenschappelijke strategie afleiden hoe men best met dit vraagstuk omgaat en kan er een gezamenlijk plan opgesteld worden dat deze strategie omzet in concrete handelingen (de Roo & Voogd, 2004).

Het samengaan van al deze omstandigheden is echter geen vanzelfsprekendheid. Zowel Forester (1989) als Flyvbjerg (1998) wijzen erop dat macht een verstorende factor kan zijn in dergelijk proces. Het idee dat macht volkomen geëlimineerd kan worden door middel van communicatie is volgens Flyvbjerg niet realistisch en gaat voorbij aan het feit dat actoren nu eenmaal handelen vanuit bestaande machtsstructuren. Het optreden van macht hoeft echter niet noodzakelijk altijd slecht te zijn. Zo treedt er in de communicatie en samenwerkingsprocessen tussen individuen ook een vorm van macht op. Booher en Innes (2002) omschrijven dit als 'network power' en zien dit als een belangrijk bijkomend voordeel: *"The choices available to individuals through participating in network collaborations can be wider and often more attractive than what can be gained through more traditional power struggles or maneuvering."* (Booher & Innes, 2002, p. 14). Opvallend is dat, hoewel de macht gedeeld wordt, de beoogde doelstellingen of ambities van de individuele actoren niet zozeer gelijklopend moeten zijn.

Het zoeken naar gemeenschappelijke betekenissen, gebaseerd op dialoog, discussie, conflict en overleg, wordt ook nagestreefd in het Vlaamse Witboek Stedenbeleid 'De eeuw van de stad' (Boudry et al., 2003, p. 194). Binnen het hier gevoerde pleidooi voor de stadsrepubliek zijn 'stadsdebatten' en 'stadsprojecten' onlosmakelijk met elkaar verbonden.

2.3 Verbreding van het concept stadsproject

De stadsprojecten, zoals geschetst in het Witboek, concretiseren de doelstellingen en dimensies van het stadsbeleid en het stadsdebat, zonder dat het er louter toepassingen van zijn. Stadsprojecten ontdekken en verkennen met ander woorden ook nieuwe mogelijkheden, stellen concepten voor en sturen visies bij. De definitie van het concept stadsproject *"een strategische ruimtelijke interventie in regie van de overheid in samenwerking met private en semipublieke actoren die en kantelmoment kan teweegbrengen in de ruimtelijke, sociaal-culturele of economische ontwikkeling van buurten, wijken, stadsdelen, steden of een ruimere regio"* (Boudry et al., 2006, p. 12) stimuleert deze ambitie echter niet ten volle en sluit bij voorbaat heel wat potentiële projecten uit. Zeker met het oog op het werken aan duurzamere en democratische steden, houdt deze invulling van het concept essentiële beperkingen in. Bovendien zorgt deze begripsbepaling voor het behoud van het hierboven geschetste kunstmatige en grotendeels fictieve onderscheid tussen de geplande en de ongeplande stad.

Een eerste obstakel is dat de definitie vertrekt vanuit een regisseursrol die enkel weggelegd is voor de overheid. Om zowel de geplande als de alledaagse stad in rekening te brengen, is het aangewezen dat deze trekkersrol ook door andere actoren opgenomen kan worden. Een tweede hindernis is dat de omschrijving zoals ze nu meestal ingevuld wordt a priori uitgaat van een fysiek-ruimtelijke ingreep. Nochtans kunnen projecten die niet of nauwelijks op de fysieke ruimte ingrijpen, de rol van stadsproject zoals bepaald in het Witboek evengoed invullen. Er wijst in ieder geval voorlopig niets op waarom dit niet zo zou zijn. Een derde belemmering is de grootte van de projecten of de schaal waarop er gewerkt wordt wanneer men de klassieke invulling volgt. Hoewel in de tekst geëxpliciteerd wordt dat een stadsproject niet grootschalig hoeft te zijn om als hefboom of kantelmoment te kunnen fungeren, heeft het merendeel van deze strategische ingrepen in de praktijk betrekking op de mesoschaal of het wijkniveau van de stad. Kleinere (maar ook grotere) schaalniveaus zijn eerder uitzonderlijk. Als laatste levert de boogde integrale aanpak, naast heel wat positieve effecten, ook beperkingen op. Zo bemoeilijkt deze benadering het focussen op één welbepaald socio-technisch systeem zoals dat binnen transitiedenken gangbaar is.

3. Met het oog op duurzame verandering

3.1 Naar een gedeelde agenda over duurzame stadsontwikkeling

Stadsontwikkeling en duurzame ontwikkeling vinden elkaar steeds vaker. Toch is de doelstelling die vooropgesteld wordt of de achterliggende motivatie wanneer deze twee bij elkaar gebracht worden, vaak beperkt tot het verbeteren van de levenskwaliteit van de inwoners enerzijds en ervoor zorgen dat de ontwikkelingen die daarvoor nodig zijn zo weinig mogelijk impact hebben op het milieu en het klimaat anderzijds. Duurzame stadsontwikkeling wordt op die manier gezien als een ontwikkeling die zorgt voor vooruitgang, maar ondertussen binnen de grenzen blijft van de draagkracht van de aarde. Deze benadering past zowel binnen het op vandaag dominante neoliberale discours als binnen een duurzaamheidsperspectief dat vertrekt vanuit een ecologische kijk op de wereld met daarbij vooral de ruimtelijke draagkracht voor ogen. Het is vooral deze ecologische urgentie, die onder meer terug te vinden is in 'Limits to growth' (Meadows, 1972), die in veel gevallen de basis vormt om duurzame steden op de agenda te plaatsen.

Sociale bekommernissen daarentegen weten veel minder dan de thema's met betrekking op milieu en klimaat hun stempel te drukken op de duurzaamheidsagenda van steden. Nochtans is de wereldwijd groeiende sociale ongelijkheid een even urgent en heikel punt (Stiglitz, 2012). Het streven naar sociaal duurzame steden met openheid voor diversiteit, gelijke rechten en kansen, aandacht voor welzijn, sociale welvaart en ruimte voor culturele ontplooiing is minstens even cruciaal als het inzetten op ecologisch duurzame steden waar de klimaatverandering, afname van de biodiversiteit, verspilling van grondstoffen en luchtvervuiling centraal staan. Vanuit verschillende invalshoeken wordt daarom aandacht gevraagd voor stadsontwikkeling die ook rekening houdt met de maat of de noden en behoeften van de mens. Binnen dit sociaal duurzaamheidsperspectief wordt duurzame stadsontwikkeling gezien als een ontwikkeling die iedereen ten goede komt en wordt er naar emancipatorische en structurele oplossingen gezocht voor de meest kwetsbare groepen in de samenleving.

Op het eerste gezicht lijkt een gedeelde agenda met betrekking tot duurzame steden afwezig. Toch zijn de twee benaderingen geen totaal strikt gescheiden werelden. Ecologie en sociale rechtvaardigheid staan immers niet helemaal los van elkaar. Ze hebben elk afzonderlijke accenten en doelstellingen, maar er is ook heel wat overlap en ze hebben beduidend veel betrekking op elkaar. Het creëren van synergiën tussen beiden, zowel bij het aanduiden van de problematiek als bij het zoeken naar mogelijke oplossingen, is wat eigenlijk voorop zou moeten staan.

3.2 Het construct 'duurzame ontwikkeling'

Duurzaamheid wordt op onnoemelijk veel verschillende manieren gedefinieerd. Toch zijn er enkele brede principes die aan de grondslag liggen van deze diverse invullingen en waarover er een zekere consensus bestaat. Zo grijpt men bijna altijd terug naar de beschrijving van het begrip duurzame ontwikkeling in het Brundtland-rapport 'Our Common Future' (1987): "*Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs*". Dat deze definitie (nog steeds) zeer frequent en wereldwijd geciteerd wordt en bijgevolg gezien kan worden als een breed gedragen invulling van wat duurzame ontwikkeling precies inhoudt, betekent echter niet dat de interpretatie van deze begrippen en hun samenhang telkens op dezelfde manier gebeurt, wel integendeel.

Dit komt omdat de basisbegrippen nog steeds vaag en voor interpretatie vatbaar zijn. Er bestaat nu eenmaal geen 'objectieve' definitie van wat behoeften van mensen zijn, van wat nu precies sociaal rechtvaardig is of van wanneer de grenzen van de draagkracht overschreden worden. Afhankelijk van de tijdsgeest, de plek op de wereld, iemands wereldbeeld of positie in de samenleving worden al die begrippen anders ingevuld. Duurzame ontwikkeling is derhalve een normatief concept dat maatwerk vergt en met alle belanghebbenden en per thema of dossier telkens opnieuw invulling krijgt. Dergelijke 'constructieve' invulling vergt zowel in de definitie als in de operationalisering van het begrip meerdere normatieve keuzes die idealiter moeten leiden tot een toekomst die zowel sociaal rechtvaardig als ecologisch houdbaar is.

3.3 Van 'duurzame ontwikkeling' naar 'duurzame transformatie'

Vanuit het transitiedenken worden enkele handvaten aangereikt die kunnen helpen om het onderscheid te maken tussen deze stadsprojecten die een dringende nood aan verandering erkennen, maar waar men ervan overtuigd is dat deze mogelijk is binnen de bestaande maatschappelijke structuren (status quo), deze die geloven dat duurzaamheid gerealiseerd kan worden binnen de bestaande economische en sociale structuren, maar dat er hiervoor een ingrijpende politieke verandering en een alternatieve levensstijl nodig is (reform) en deze die de toenemende sociale en ecologische problemen wijten aan enkele fundamentele kenmerken van de huidige samenleving en er van overtuigd zijn dat het duurzaamheidsvraagstuk vraagt om ingrijpende maatschappelijke wijzigingen (transform). Deze fundamentele omschakeling kan aangeduid worden met het begrip 'transitie' of 'systeeminnovatie'.

Twee zaken zijn van belang bij deze laatste invulling. Ten eerste dat de problemen (en de oplossingen) plaats vinden op systeemniveau en niet enkel op individueel, proces- en productniveau. Dit impliceert een overkoepelend niveau waarop individuen, bedrijven en organisaties zich organiseren. Ten tweede dat fundamentele hervormingen van bestaande maatschappelijke stelsels niet alleen gericht zijn op harde, infrastructurele vernieuwing, zoals technologische vernieuwing, maar ook op economische, socio-culturele of institutionele en politiek-bestuurlijke vernieuwing. De verandering gebeurt met andere woorden in de structuur (de institutionele, economische en fysieke inrichting), cultuur (dominante denkbeelden, waarden en paradigma's) en werkwijzen of praktijken (routines, regels en gedrag) van het maatschappelijk systeem (Rotmans & Loorbach, 2010).

Volgens de meeste transitie-onderzoekers is er binnen bestaande maatschappelijke structuren een voortdurende dynamiek van uitdaging en aanpassing. Daarenboven is er een aanhoudende co-evolutie of wisselwerking van denken, handelen en structuren. Hoewel er dynamiek en co-evolutie is, zullen radicale veranderingen niet zomaar optreden. De ingrijpende verandering speelt zich af in vele domeinen tegelijkertijd en in onderlinge samenhang. De dynamiek van diepgaande veranderingen kan daardoor maar moeilijk gevat worden. Het hele veranderingsproces wordt vaak voorgesteld door een S-curve. De indeling in verschillende fasen geeft een zekere ordening wat betreft richting, snelheid en omvang van een transitie, maar is verre van een deterministisch patroon. Er is immers sprake van een grote onzekerheid en complexiteit (Block & Paredis, 2012) en de mate van voorspelbaarheid van het tijdsverloop is gering. Er is bovendien op voorhand geen garantie dat het veranderingsproces niet ergens halverwege blijft steken en het regime niet omgevormd kan worden (lock-in), dat er zoveel verzet komt dat er zich een tegenstroom ontwikkeld (backlash) of dat er een totale mislukking optreedt (system breakdown) (Van der Brugge & De Haan, 2005).

4. Naar een discussiekader voor duurzame stadsprojecten

4.1 Doel van het discussiekader

Om meer en beter inzicht te verwerven in het duurzaamheidsvraagstuk en het belang van interne en externe leerprocessen en collectieve besluitvorming hoger op de agenda te plaatsen, stellen we een discussiekader voor dat deze thematiek verder uitdiept aan de hand van stadsprojecten.

Zoals in de inleiding reeds aangegeven, is het discussiekader een middel om duurzame stadsprojecten bespreekbaar te maken, om te leren van verschillende interpretaties en bijhorende kijkwijzen, om te werken aan een gemeenschappelijke taal en om bij het stimuleren van nieuwe projecten met meer kennis van zaken de richting te bepalen. Het is met andere woorden een methode om het debat aan te sporen en eventueel, al dan niet rechtstreeks, beleidsbeslissingen te beïnvloeden. Het opzet is om zo de verscheidenheid aan duurzame stadsprojecten beter te leren kennen, beter in staat zijn om deze projecten te detecteren en het potentieel ervan te leren inschatten. Het is niet de bedoeling om tot een objectief meetinstrument, al dan niet met doe- of checklists te komen, maar een leerinstrument aan te reiken dat inzet op onderling overleg en dialoog. De zoektocht naar gemeenschappelijke betekenissen gebeurt hier op basis van overleg over duurzame stadsprojecten. Zo worden stadsdebat en stadproject (opnieuw) dichter bij elkaar gebracht.

4.2 Vastleggen van de brede krijtlijnen

In de eerste onderzoeksfase zijn de grote lijnen van het kader vastgelegd. Om de verschillen tussen klassieke stadsprojecten die zichzelf het label 'duurzaam stadsproject' toekennen te kunnen plaatsen en om deze en toekomstige projecten ten opzichte van elkaar te kunnen situeren en evalueren, is gezocht naar een (toen nog onder de noemer) 'vergelijkend evaluatiekader'. Hier is aan gewerkt vanuit theoretische inzichten uit de literatuur, beleidsdocumenten van zowel lokaal als Vlaams niveau en enkele concrete praktijkvoorbeelden uit binnen- en buitenland.

De basis van het kader dat toen vastgelegd is, houdt samengevat zowel rekening met de duurzaamheidswaarden die de projecten vorm geven als met het transformatieve karakter van deze projecten. De dimensies die betrekking hebben op duurzaamheid worden geprojecteerd op de verticale ladder (y-as) van het frame. Met hoe meer duurzaamheidswaarden, sociaal én ecologisch, er in een project rekening gehouden wordt, hoe hoger het project zich positioneert op de eerste as. Deze verticale reeks wordt uitgezet tegen een horizontale lijn (x-as) die weergeeft hoe groot de hefboomfunctie is van het project. Hier wordt nagegaan of het project voor een vergaande verandering zorgt op de plek zelf, een uitgesproken meerwaarde betekent voor de buurt of invloed heeft op de stad, en dus ook de samenleving, als geheel. Op hoe meer vlakken de hefboomfunctie vervuld is, hoe verder het project zich positioneert op deze tweede as. Het lezen van deze twee assen samen geeft de filosofie van het kader zoals het toen voorlag weer:

“Hoe meer duurzaamheidswaarden vervat zitten in een project én hoe radicaler het transformatieve karakter van een project, hoe groter de bijdrage van het project in de transitie naar een duurzamer stadsmodel”.

4.3 Empirisch onderzoek in Gent

In de tweede onderzoeksfase is gekeken naar wat er op vandaag allemaal gaande is in onze steden op vlak van duurzaamheid. Hoe trachten zowel beleidsmakers als burgers meer duurzame praktijken te initiëren? Wat wordt er op vandaag al ondernomen om te bouwen aan een rechtvaardigere samenleving, de ecologische voetafdruk te verlagen of de levenskwaliteit van de stadsbewoner te verhogen? Dit is voor velen nog een blinde vlek. Door na te gaan wat er zoal broeit in een stad en de diversiteit waarvan sprake concreter te maken, wordt bovendien ook de context waarin het kader dient te fungeren tastbaarder. Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de grote diversiteit aan initiatieven die onder de noemer 'duurzaam stadsproject' kunnen vallen, is de bestaande of meeste dominante invulling van het begrip stadsproject hier bewust losgelaten.

Er is gekozen om deze oefening uit te voeren in de stad Gent. Deze stad, met bijna 250.000 inwoners, is een van de twee grootsteden van Vlaanderen en kent een progressief imago. Het laatste bestuursakkoord (Stad Gent, 2012) is duidelijk waarneembaar geschreven vanuit een duurzame visie, maar het zijn evenzeer de (middenveld)organisaties, buurtcomités en cultuurhuizen die mee het vooruitstrevende karakter van deze stad bepalen. Deze condities deden vermoeden dat in deze plek in Vlaanderen een zekere concentratie aan duurzame vormen van stedelijkheid aanwezig is. De nadruk lag evenwel niet op het bekomen van een volledige sluitende inventarisatie, maar op het zicht krijgen op de brede waaier aan mogelijke invalshoeken.

Aan de hand van individuele interviews met Gentse ambtenaren, academici, vertegenwoordigers van NGO's, middenveldorganisaties en ondernemersverenigingen en geëngageerde burgers is gezocht naar Gentse initiatieven die bijdragen aan een sociaal en ecologisch duurzame toekomst. Om meerdere benaderingen aan bod te laten komen, werd een heterogene groep van twaalf respondenten geïnterviewd. De groep bestaat uit zowel overheids- als niet-overheidsactoren en diverse domeinen zoals bestuur, milieu en natuur, energie, wonen, arbeidsmarkt, welzijn, mobiliteit en economie zijn vertegenwoordigd. Tijdens de gesprekken is er opgenomen welke Gentse projecten volgens de experts onder de noemer duurzaam vallen, los gezien van het feit of ze zichzelf zo noemen of niet, welke al dan niet rechtstreeks het stedelijk beleid weten te beïnvloeden op vlak van duurzaamheid en welke een belangrijke rol spelen in de transitie naar een duurzamer stadsmodel.

Naast de data die verzameld is via de interviews, is ook het materiaal uit een inventarisatie oefening naar sociaal innovatieve projecten in Gent, uitgevoerd door de stadsdiensten, opgenomen. Deze lijst werd opgesteld naar aanleiding van de eerder genoemde stedenconferentie en de jaarlijkse conferentie van het Europese steden netwerk 'Eurocities'. Tot slot is er een persbericht opgemaakt en verspreid om de eigen oefening bij het brede publiek kenbaar te maken. Hierbij is naar de burgers toe een oproep gelanceerd om projecten die zich inzetten voor een duurzamere toekomst van de stad bij ons kenbaar te maken. Al deze projecten zijn verzameld en verwerkt in de vorm van een website. Op deze website 'Gent in Transitie?!' is de ruime waaier aan projecten zo overzichtelijk mogelijk in kaart gebracht. De totale lijst aan projecten is niet alleen aanzienlijk, in totaal zijn er in deze eerste fase 88 projecten vastgelegd, maar ook de verschillende benaderingen die mogelijk zijn om duurzame stadsprojecten te definiëren, is ruim en uiteenlopend.

4.4 Concretisering en verfijning

In de derde en laatste onderzoeksfase is terug inzoomend op het kader en met de twee vorige fasen in het achterhoofd geprobeerd om het verder te concretiseren en te verfijnen. Het kader is in een focusgroep met een aantal experts die in de vorige fase ook al individueel geraadpleegd werden, aangevuld met enkele nieuwe deskundigen, zeer uitgebreid besproken. Er is tijd en ruimte genomen om op ieder facet van het kader dieper in te gaan. De verschillende dimensies van het kader zijn één voor één geëvalueerd. Zowel deze met betrekking tot het duurzame karakter van projecten als deze die het transformatieve karakter ervan opnemen, zijn uitgebreid tegen het licht gehouden. Er is gediscussieerd over welke aspecten al dan niet terecht deel uit maken van het kader, welke dimensies mogelijks ontbreken om de complexiteit van duurzaamheid ten volle toe te laten, de nauwkeurigheid van de benaming die aan de dimensies toegekend zijn en de juiste formulering van de bijhorende omschrijving. Daarnaast is gereflecteerd over de inhoudelijke functie van het kader, de toepasbaarheid ervan op de verscheidenheid aan soorten projecten en de manier waarop het kader best ingezet wordt. Als laatste zijn samenvattend de belangrijkste bevindingen geformuleerd die het finaliseren van het kader en het in de praktijk brengen dienen te ondersteunen.

Om dat laatste ook eens te kunnen testen, is ter afronding van deze laatste fase van het onderzoek een online-survey opgesteld die door enkele experts die deelgenomen hebben aan de focusgroep ingevuld is. Op deze manier is het mogelijk gemaakt om het aangepaste kader te toetsen aan de hand van zes concrete cases. Er is hen gevraagd om in te schatten welke ambities, zowel deze met betrekking tot het duurzame karakter als het transformatieve karakter, deze projecten naar voor schuiven. Bij iedere vraag is een projectfiche met informatie over het desbetreffende project opgenomen, samen met overzicht van de aangepaste dimensies met bijhorende omschrijving. Buiten de inschatting is ook aan de deelnemers gevraagd om suggesties, opmerkingen en bevindingen door te geven. Deze mogelijkheid werd voorzien per project afzonderlijk en helemaal op het einde om meer algemene zaken te formuleren.

5. Toepassing van het discussiekader

5.1 Toekennen van inhoudelijke criteria, waarden en dimensies

Het opentrekken of verbreden van het concept stadsproject, zoals eerder voorgesteld, mag uiteraard geen afbreuk doen aan de kwaliteit dat aan het label verbonden is. Dat niet ieder project in de stad zomaar het statuut van stadproject krijgt, is ongetwijfeld een meerwaarde en dient best zo te blijven. Toch kunnen we er niet onderuit dat het begrip, paradoxaal genoeg, aan de ene kant enorm veel ruimte laat voor mogelijke invullingen en zelfs ingezet kan worden voor sterk uiteenlopende types van beleid (Uitermark, 2004) en aan de andere kant tegelijk heel wat projecten die een betekenisvolle rol kunnen spelen in de dynamiek van het stadsdebat, bij voorbaat uitsluit. Het niet (alleen) toekennen van voorwaarden die betrekking hebben op de vorm en het proces van een project, maar er (vooral) inhoudelijk elementen aan verbinden die los van de geplande realiteit de gewenste richting aangeven, kan hierin een beslissende stap zijn. Net zoals het toekennen van criteria die betrekking hebben op het beoogde kantelmoment. Daarom pleiten we ervoor om via het discussiekader aan de stadsprojecten inhoudelijke dimensies te koppelen die een duurzame richting aangeven en voor het opnemen van waarden die de discussie kunnen voeden als het gaat over de verandering of kentering dat een project al dan niet teweegbrengt.

In het discussiekader worden er bouwstenen aangereikt die vertrekend vanuit 'sterke duurzaamheid' een geïntegreerde aanpak van duurzame ontwikkeling in het gesprek binnenbrengen. Deze benadering onderscheidt zich van 'zwakke duurzaamheid' waar natuurlijk kapitaal en menselijk kapitaal onderling inwisselbaar zijn. Binnen deze visie vormt het afnemen van natuurlijk kapitaal geen probleem zolang het menselijk kapitaal maar toeneemt. De belangen van toekomstige generaties worden gewaarborgd door het totaal aan kapitaal te behouden of het te laten aangroeien. Sterke duurzaamheid wijst het idee van onderlinge vervangbaarheid van beide kapitalen af. Sommige natuurlijke bronnen kunnen niet zomaar overgenomen, vervangen of nagemaakt worden door de mens. De ozonlaag, fotosynthese en de watercyclus zijn hier enkele voorbeelden van (Rees, 1998; Roseland, 1998). Vanuit dit perspectief zijn beide kapitalen wel complementair, maar zeker niet zomaar inwisselbaar.

Het klassieke 'triple P-model' dat de drie dimensies, People (mensen), Planet (aarde) en Profit (winst), voorstelt aan de hand van drie afzonderlijke ringen die elk even groot zijn en waar sprake is van duurzame ontwikkeling, daar waar deze drie ringen elkaar overlappen, bevindt zich in het debat rond 'zwakke' versus 'sterke' duurzaamheid (Hardi, 2007; Haughton & Hunter, 1994; Neumayer, 2003) aan de zwakke zijde van het brede spectrum. Het 'dual nested model' (zie: Lombardi, Porter, Barber, & Rogers Chris, 2011, p. 276), dat veel minder frequent gehanteerd wordt, bevindt zich aan de sterke zijde. Hier worden economische activiteiten gezien als een onderdeel van het geheel aan menselijke activiteiten net zoals de menselijke activiteiten gezien worden als een onderdeel van de natuur (Giddings, Hopwood, & O'Brien, 2002). Gebaseerd op dit model, wordt economie binnen het discussiekader gezien als een onderdeel van de andere twee deelgebieden, het milieu en de samenleving, waardoor er binnen de dimensies die het duurzame karakter van het project overschouwen geen aparte waarden opgenomen worden die alleen of rechtstreeks onder de economische pijler vallen.

Allicht betekent dit niet dat hier geen rekening mee gehouden wordt, maar wel dat deze bezorgheden of behoeften niet los gezien worden van wat er nodig is voor de ontwikkeling van een sociaalecologisch duurzaam stadsproject. Dit versterkt onmiddellijk ook de ambitie om zowel sociale als ecologische bekommernissen centraal te stellen en deze waar mogelijk dichterbij elkaar te brengen. Om dit te onderstrepen is ervoor gekozen om deze in het kader samen op één duurzaamheids-as onder te brengen en ze niet van elkaar te scheiden. Wel is er bij het toekennen van de dimensies een onderscheid gemaakt in twee waardengroepen. Eén met een ecologische focus, onder de noemer 'milieu & leefbaarheid' en één met een sociale focus, onder de noemer 'samenleving en welvaart'. De dimensies die op het einde van het onderzoeksproces tot de eerste groep behoren zijn: 'ecologische voetafdruk', 'gesloten kringloop', 'natuur en cultuur', 'leefbaarheid' en 'gezondheid'. De tweede groep heeft de volgende dimensies toegekend gekregen: 'sociale rechtvaardigheid', 'emancipatie', 'gemeenschap', 'coproductie' en 'participatie'.

Om de ambitie van het project met betrekking tot het transformatieve karakter te kunnen opnemen in de discussie wordt hier een transformatie-as aan toegevoegd. In het begin waren deze waarden sterk gekoppeld aan het begrip 'hefboomfunctie' uit de definitie van het begrip stadsproject. Inspiratie voor de invulling van het begrip werd geput uit de visietekst 'Ondersteuning van stadsvernieuwingsprojecten' (Vlaamse Overheid, 2010). De hefboomfunctie of het kantelmoment betreft hier een vergaande verbetering of een herkenbare meerwaarde die gegenereerd wordt op het vlak van de gebruikswaarde, belevingswaarde en omgevingswaarde van het nieuwe of vernieuwde stadsgedeelte.

Gaandeweg werd duidelijk dat deze begrippen niet voldoende het transitie-idee in zich dragen en mogelijks toch vooral de focus leggen op het projectgebied en minder op maatschappelijke systemen. Mensen die vertrouwd zijn met transitiedenken zagen dit bijgevolg niet doorvertaald in de drie hierboven aangegeven dimensies. Het werken met de dimensies 'structuren', 'culturen' en 'praktijken', de drie plaatsen waar de verandering plaatsgrijpt, komt hieraan tegemoet. Verder is er zoveel mogelijk vermeden om typisch jargon in het kader, noch als dimensie noch als omschrijving, op te nemen zodat ook mensen die hier niet mee vertrouwd zijn het kader kunnen gebruiken. Transitiewoorden als niche, regime, landschap, ... komen er dus niet in voor. Uiteraard maken ze wel deel uit van de filosofie achter het kader. Buiten de drie aangegeven dimensies die al in het transitie luik ondergebracht zijn, zijn er nog twee die in de loop van het onderzoek hier aan toegevoegd zijn. De eerste is 'wisselwerking'. Deze dimensie vraagt aandacht voor projecten die andere weten te inspireren en die aanzetten om gelijkaardige dingen op te zetten en op die manier voor een zekere navolging zorgen. Het tweede is 'ondernemerschap'. Deze bouwsteen is opgenomen om ervoor te waken dat men niet geheel blind blijft voor het financiële aspect van het verhaal. We verwijzen naar tabel 1 'Bouwstenen van het discussiekader' voor de volledige omschrijving van al de dimensies die in het kader ondergebracht zijn.

5.2 Context en gebruik

Veel projecten die van zichzelf zeggen dat ze duurzaam zijn of door anderen als dusdanig aangeduid worden, zijn op vandaag nog niet ten volle gerealiseerd of staan nog niet helemaal op punt. Het kan met andere woorden nog een hele tijd duren voordat duidelijk wordt in hoeverre de initiële intenties overeind blijven. Daarnaast zijn echte veranderingen of transities meestal pas na verloop van vele jaren zichtbaar. Zoals eerder al aangegeven, kan de dynamiek van diepgaande veranderingen maar moeilijk gevat worden. Het is allerm minst een lineair traject richting het vooropgestelde doel (Block & Paredis, 2012). Bij het gebruikmaken van het kader gaat het dus om een inschatting van de potenties die het project in zich draagt of om de ambities die het project vooropstelt en niet om de verandering die het op vandaag realiseert. Deze inschatting zal variëren naar gelang wie ze maakt. Een eenduidig antwoord kan hier niet of moeilijk geformuleerd worden.

Wat bij dit kader vooropstaat is juist het leren van deze verschillende interpretaties en bijhorende kijkwijzen door er samen over in gesprek te gaan. Het is immers op deze manier dat er gemeenschappelijk betekenissen (kunnen) ontstaan over wat duurzame stadsprojecten mogelijks zijn en wat niet. Het kader dient dan ook op deze manier ingezet te worden. Deze tool mag er niet voor zorgen dat mensen alleen nog oog hebben voor de score zonder hierbij zelf nog na te denken over de mogelijke implicaties die bepaalde handelingen met zich kunnen meebrengen. Om die reden is de initiële naam van het kader 'vergelijkend evaluatiekader' dat de nadruk te veel legt op het zo goed mogelijk scoren en met te veel aandacht voor waar de anderen zich situeren, veranderd in 'discussiekader' waar de aandacht meer gevestigd is op het eigen project en het gesprek tussen de verschillende actoren die bij het project betrokken zijn. Kwaliteiten die impliciet aanwezig zijn, kunnen op deze manier naar boven komen en kunnen afgewogen worden ten opzichte van andere prioriteiten.

De omschrijving van de verschillende dimensies is opgenomen om niet van een wit blad te moeten vertrekken en om de gewenste richting al enigszins mee te geven. Het ambitieniveau van sommige waarden is best hoog en er zijn geen gradaties ingebouwd. Het gevoel kan ontstaan dat er op deze manier weinig ruimte is voor nuance. Vooral voor stadsbrede projecten waar er vaak heel wat

nevenprojecten aan verbonden zijn, kan dit voor verwarring zorgen. Hier kan evenwel creatief mee omgesprongen worden door bijvoorbeeld ruimte te laten om een onderscheid te maken tussen enerzijds hoofdambities en anderzijds nevenambities. Een opdeling per dimensie van weinig, matig, sterk, wordt afgeraden wegens weinig constructief. Evenals het toekennen van een cijfer.

De dimensies die opgenomen zijn in het kader zijn het resultaat van de drie eerder omschreven onderzoeksfasen die hieraan voorafgegaan zijn. Sommigen onder hen zouden kunnen opgedeeld worden in twee of meerdere dimensies om het geheel scherper te stellen. Mogelijks kunnen er naar gelang de context nog anderen aan toegevoegd worden. Toch is er voor het gebruiksgemak gekozen om het aantal te beperken tot vijftien. Op deze manier blijft het bij de start van de discussie min of meer overzichtelijk. Niets belet echter de discussanten om vertrekkende van deze basis voor hun project een uitgebreider pallet te hanteren als dit binnen het gesprek met alle betrokken actoren zo overeen gekomen wordt en uiteraard als dit gebeurt binnen de filosofie die achter het kader schuilgaat.

Belangrijk daarbij is dat de complexiteit die duurzaamheid in zich draagt zoveel mogelijk toegelaten wordt. Er moet bijgevolg over gewaakt worden dat het kader niet gezien wordt als een soort 'checklist' waar men waarden kan aan- of afvinken. Het kader is voornamelijk opgesteld voor mensen die duurzame stadsprojecten initiëren. Daarnaast is het de bedoeling dat het ook kan dienen om duurzame projecten te detecteren en om er het potentieel van te leren inschatten. Dit alles kan enkel wanneer de verschillende actoren hierbij betrokken worden. Zonder het project zorgvuldig te kennen, heeft dit weinig zin. Wie bovendien met het kader aan de slag gaat, mag geen simpel ja-neen verhaal verwachten. Een objectief oordeel vellen is in deze niet mogelijk. Er zullen inschattingen zijn waar men het algemeen min of meer over eens is en andere die het moeilijker zullen hebben om in consensus te overleven. Het zijn deze inzichten waar men mee aan de slag kan en die, als men er oog voor heeft, erg leerrijk kunnen zijn.

Wat het discussiekader van in het begin aan de groep duidelijk wil maken, is dat het sociale en het ecologische in duurzaamheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Door de dimensies van beide benaderingen bij elkaar te brengen, wordt hier de aandacht op gevestigd. Uiteraard zijn het nog steeds de actoren zelf die hier uiteindelijk mee aan de slag moeten en die bij het uitzetten van hun ecologisch duurzame ambities ook belangrijke sociale bekommernissen niet uit het oog mogen verliezen en omgekeerd. Projecten die dit niet doen, worden geconfronteerd met deze zaken waar ze mogelijks vergeten rekening mee te houden. Het gaat er zeker niet alleen om dat er met zoveel mogelijk dimensies rekening gehouden wordt, maar wel dat men probeert om zoveel mogelijk tot een evenwichtige balans tussen beiden bekommernissen te komen. Daarnaast wordt er via het kader aandacht gevraagd voor de impact of het transformatieve karakter van het project waar men aan werkt. Dit wordt nu nog te vaak over het hoofd gezien. Wil men op een duurzame manier aan de stad werken, dient men ook na te gaan op welke manier deze projecten hier werk van maken. Dit vraagt tijdens het gebruik van het kader een verschuiving van een puur projectmatige manier van denken, naar een meer systeemgerichte aanpak.

Tabel 1. Bouwstenen van het discussiekader

MILIEU EN LEEFBAARHEID	<p>ECOLOGISCHE VOETAFDruk</p> <p>Het project onderneemt acties om de ecologische voetafdruk zo laag mogelijk te houden en zo de druk op het milieu niet of zo min mogelijk te verhogen. Er wordt intelligent omgegaan met schaarse middelen zoals land, fossiele brandstoffen, schone lucht, vruchtbare grond, materialen, ...</p>	<p>GESLOTEN KRINGLOOP</p> <p>Het project zorgt ervoor dat uitgaande stromen van water, afval, materialen, ... tot het minimum herleid worden. Het zet in op korte ketens en lokale kennis van materialen en technologieën.</p>	<p>NATUUR EN CULTUUR</p> <p>Het project gaat in dialoog met de natuur en overtuigt de traditionele benadering waar stad en land elkaars tegenpool zijn. Er is ruimte voor biodiversiteit, het toevoegen of opnemen van natuurlijke elementen en het herstel van de natuur.</p>	<p>LEEFBAARHEID</p> <p>Het project zet in op een aantrekkelijke, leesbare, comfortabele en veilige omgeving waarbij voldoende ruimte voorzien is voor ontmoeting. Er is aandacht voor diversiteit aan voorzieningen, bestaande lokale verenigingen of organisaties en de culturele identiteit van de buurt, de wijk of de stad.</p>	<p>GEZONDHEID</p> <p>Het project maakt een gezonde levensstijl mogelijk en tracht deze ook te stimuleren. Er is aandacht voor zowel de mentale als de fysieke gezondheid van de stedelingen. Dit kan door in te zetten op sport en lichaamsbeweging, gezonde voeding, hygiëne, ontspanning, vitaliteit, welbevinden, levenskwaliteit, ...</p>
	SOCIALE RECHTVAARDIGHEID	EMANCIPATIE	GEMEENSCHAP	COPRODUCTIE	PARTICIPATIE
SAMENLEVING EN WELVAART	<p>Het project komt iedereen ten goede. Er worden acties ondernomen om exclusieve toe-eigening, segregatie en sociale verdringing tegen te gaan. Er wordt daarbij over de grenzen heen van het eigen project gekeken en brengt de impact van het project op haar omgeving mee in rekening.</p>	<p>Het project draagt bij tot sociale emancipatie van individuen en groepen uit kwetsbare milieus. Er wordt gewerkt aan samenlevingsopbouw, sociale cohesie, duurzame welvaartsontwikkeling en verdeling, economisch betrokkenheid en jobcreatie, kindgerichtheid, ...</p>	<p>Het project overstijgt de individuele belangen van de betrokken actoren en plaatst het collectief belang voorop. Het vertrekt vanuit een grondige analyse van de noden en behoeften van de gemeenschap en houdt hier in zoveel mogelijk opzichten rekening mee. Het sociaal en cultureel kapitaal uit de buurt, de wijk of de stad wordt zoveel mogelijk aangewend en ingezet.</p>	<p>Het project krijgt vorm en inhoud door en voor iedereen en dit door samenspraak en samenwerking tussen verschillende stakeholders: stad, buurtbewoners, middenveld, gebruikers, andere overheden, ondernemers, kinderen, ... Er is oog voor het realiseren van een meerwaarde waar alle partners beter van worden. De verantwoordelijkheden, de lasten en de lusten worden gedeeld.</p>	<p>Het project laat stedelingen, ongeacht hun herkomst, inkomen, geaardheid, ... toe om deel te nemen aan het politiek bestuurlijke besluitvormingsproces van de stedelijke overheid of laat hen toe alleen of samen met anderen, zelf (zonder beroep te doen op de stedelijke overheid) activiteiten te ondernemen.</p>
	PRAKTIJKEN	CULTUREN	STRUCTUREN	WISSELWERKING	ONDERNEMERSCHAP
TRANSFORMATIE	<p>Het project zorgt voor wijzigend gedrag in de buurt, de wijk of de stad met betrekking tot het gebruik van functies, diensten, ruimten en infrastructuren en zorgt voor veranderende behoeften van gebruikers en bewoners op dat vlak.</p>	<p>Het project zorgt voor een onmiddellijk veranderende beleving of ervaring voor de gebruikers en bewoners van de buurt, de wijk of de stad en genereert op termijn een structurele verandering van de ruimere maatschappelijke en culturele betekenis.</p>	<p>Het project grijpt in op institutionele, fysiekruimtelijke of sociale structuren of gaat gericht op zoek naar mogelijkheden om deze structuren te wijzigen. Het heeft impact op het ruimere milieu of de stad als geheel en zorgt voor navolging doordat het anderen weet te inspireren.</p>	<p>Het project gaat op een directe manier een zinvolle wisselwerking aan met zijn omgeving. Het oefent niet enkel invloed uit op de omgeving, maar wordt er ook door beïnvloed. Deze 'besmetting' of 'doorwerking' kan zowel inhoudelijk, praktisch als procesmatig zijn.</p>	<p>Het project getuigt van gezond 'ondernemerschap' en is in staat om relatief zelfstandig te overleven. Het beschikt over allianties die in geval van nood betekenisvol kunnen zijn.</p>

Bibliografie

- Block, T., & Paredis, E. (2012). Bestuurlijke transitie : transmissie management : de Januskop van duurzaamheid in Vlaamse steden en van het gangbare transitiedenken. In J. De Bruyn (red.), *Duurzame en creatieve steden : de stad als motor van de samenleving* (pp. 97–128). Brussel: Vlaamse overheid.
- Block, T., Van Assche, J., & Goeminne, G. (2013). Unravelling urban sustainability: How the Flemish City Monitor acknowledges complexities. *Ecological Informatics*, 17(0), 104-110.
- Booher, D. E., & Innes, J. E. (2002). Network Power in Collaborative Planning. *Journal of planning education and research*, 21(3), 221-236.
- Boudry, L., Cabus, P., Corijn, E., De Rynck, F., Kesteloot, C., & Loeckx, A. (2003). *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Witboek*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Boudry, L., Loeckx, A., Van den Broeck, J., Coppens, T., Patteeuw, V., & Schreurs, J. (2006). *Inzet, opzet, voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant.
- De Decker, P. (2009). Stedelijk beleid: dertig jaar surfen op politieke golven. *Alert*, 35(3), 8-19.
- de Roo, G., & Voogd, H. (2004). *Methodologie van planning, over processen ter beïnvloeding van de fysieke leefomgeving*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Debruyne, P., Oosterlynck, S., & Block, T. (2008). Sociale innovatie als basis voor stadsontwikkeling? Grootchalige stadsprojecten versus sociale stadsvernieuwing in Gent. *Ruimte en Planning*, 3, 18-33.
- Devolder, S., & Block, T. (2013). Gent in Transitie?! Zoektocht naar duurzame vormen van stedelijke ontwikkeling. *Onderzoekspaper 6*. Gent: Steunpunt TRADO.
- Devolder, S., Block, T., & Paredis, E. (2013). Vergelijkend evaluatiekader voor duurzame stadsprojecten. Transitie via fysiek-ruimtelijke projecten in de stad. *Onderzoekspaper 2*. Gent: Steunpunt TRADO.
- Flyvbjerg, B. (1998). *Rationality and Power: Democracy in Practice*. Chicago: University of Chicago Press.
- Forester, J. (1989). *Planning in the face of power*. Berkeley: University of California Press.
- Giddings, B., Hopwood, B., & O'Brien, G. (2002). Environment, economy and society: fitting them together into sustainable development. *Sustainable Development*, 10(4), 187-196.
- Hardi, P. (2007). The long and winding road of sustainable development evaluation. In C. George & C. Kirkpatrick (red.), *Impact assessment and sustainable development - European practice and experience* (pp. 15-30). UK: Edward Elgar Publishing.
- Haughton, G., & Hunter, C. (1994). *Sustainable Cities*. London: Kingsley.
- Healey, P. (1992). Planning through debate: the communicative turn in planning theory. *Town Planning Review*, 63(2), 143-162.
- Healey, P. (1997). *Collaborative planning. Shaping places in fragmented societies*. London: Macmillan.
- Loeckx, A., De Meulder, B., Patteeuw, V., De Bruyn, J., Van Herpe, P., & Van Ouytsel, M. (2009). *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen. Ontwerpend onderzoek en capacity building*. (A. Loeckx red.). Amsterdam: SUN.
- Lombardi, D. R., Porter, L., Barber, A., & Rogers Chris, D. F. (2011). Conceptualising Sustainability in UK Urban Regeneration: a Discursive Formation. *Urban studies.*, 48(2), 273-296.
- Loopmans, M. (2007). From SIF to City Fund: a new direction for urban policy in Flanders, Belgium. *Journal of Housing and the Built Environment*, 22(2), 215-225.
- Meadows, D. H. (Ed.). (1972). *The Limits to Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*: Potomac Associates.
- Neumayer, E. (2003). *Weak Versus Strong Sustainability: Exploring the Limits of Two Opposing Paradigms* (2 ed.). UK: Edward Elgar.

- Rees, W. (1998). Understanding Sustainable Development *Sustainable Development and the Future of Cities* (pp. 19-42). London: Intermediate Technology Publications.
- Roseland, M. (1998). *Towards Sustainable Communities: Resources for Citizens and their Governments*. Gabriola Island, Canada: New Society.
- Rotmans, J., & Loorbach, D. (2010). Toward a better understanding of transitions and their governance: a systemic and reflexive approach. In J. Grin, J. Rotmans & J. Schot (red.), *Transitions to sustainable development. New directions in the study of long term transformative change* (pp. 105-198). UK: Routledge Publishers.
- Smart Citizens. (2013). [filmbestand] Geraadpleegd via <http://www.stedenconferentie2013.be>
- Stad Gent. (2012). *Bestuursakkoord 2013-2018. Sp.a-Groen-OpenVLD*. Gent: Stadsbestuur.
- Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. New York: WW Norton.
- Uitermark, J. (2004). Uitdagingen voor een pro-stedelijk beleid in anti-stedelijk Vlaanderen. *Ruimte & Planning*, 24(2), 62-72.
- Vallet, N., & Marchand, K. (2007). *Stadsinnovatie: hergebruik is herwaarderen ... op zoek naar succesvolle managementpraktijken*. Brussel: Politeia.
- Van der Brugge, R., & De Haan, J. (2005). *Complexity and Transition Theory*. Paper presented at the Lof der Verwarring, Rotterdam.
- Van den Broeck, P. (2012). Limits to social innovation. Shifts in Flemish strategic projects towards market oriented approaches. *Belgeo*(1-2), 75-88.
- Vervloesem, E., De Meulder, B., & Loeckx, A. (2012). *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen (2002-2011). Een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP.
- Vlaamse Overheid. (2010). *Ondersteuning van stadsvernieuwingsprojecten. Van stadsproject tot 'bijzonder stadsvernieuwingsproject': argumenten voor subsidiëring en ondersteuning*. (Visietekst). Brussel: Agentschap voor Binnenlands Bestuur.
- WCED. (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.